

GRANASZTÓI OLGA

**Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai
a XVIII. század végén**

*Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban
(1781–1788)*

A svájci Société Typographique de Neuchâtel (továbbiakban STN) és a pesti Weingand (és Köpff) könyvkereskedő néhány évig, 1781–1788-ig jelentős üzleti kapcsolatban állt egymással, amelynek páratlanul izgalmas dokumentumát, Weingand (és Köpff) tizennégy francia nyelven írt levelét az STN ma is Neuchâtelben található levéltára őrzi. A XVIII. század végén megélnékülő hazai könyvkereskedelmet illetően nem bővelkedünk forrásokban, különösen pedig az első hivatalos könyvkereskedők jelentős nemzetközi kapcsolatait tekintve áll kevés forrás a rendelkezésünkre.

Egy szerencsés véletlennek köszönhetően azonban, mind a svájci, mind a magyar könyvkereskedő cég iratai részben vagy egészében, kivételes módon fennmaradtak, és ezáltal ritka alkalom kínálkozik arra, hogy a XVIII. század utolsó harmadának egész Európára kiterjedő francia könyvforgalmazását egy eddig ismeretlen közép-európai példán keresztül mutassuk be.

E tizennégy levélből álló levelezés első pillantásra, mennyiségét tekintve csekély jelentőségűnek tűnik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a Weingand és Köpff kereskedés működésének idejéből maradt fenn az első tizenkettő, azaz a levelezés megindulásától, 1781 júniusától – 1784 szeptemberéig terjedő időszakból, ami után valószínűleg Köpff 1785-ben bekövetkezett halála miatt szakadt meg a kapcsolat négy évre, nos akkor már egy intenzív üzleti együttműködés képe bontakozik ki előttünk.

Weingand 1786-ban egykori társának özvegyével a könyvanyag felosztására kényszerült¹. A szétválást követően az üzlet egyik ágát vezette tovább. Pesti kereskedésének újraindítása után, 1788-ban felveszi a kapcsolatot az STN-el, ez azonban csak néhány hónapig tart, és a levelezés hamarosan a rendezetlen pénzügyi tartozások vitájába fulladt. Mivel sajnálatos módon csak Weingand levelei állnak rendelkezésünkre, ezért nem tudjuk, hogy így ért-e véget e kapcsolat vagy esetleg, még volt folytatása. A lezáratlanság benyomását keltő utolsó levelet bizonyára követte még válasz, de hogy jelentős üzleti viszonyban már nem állt egymással a két fél, az szinte bizonyos, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az STN a francia forradalom kitörését követően, 1789-ben lényegében megszűnt.

¹ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők. II. Weingand és Köpff.* = Magyar Könyvszemle 1926. 295.

A Budapest Főváros Levéltárában őrzött Weingand és Köpff kereskedésre vonatkozó levéltári iratok csak részleges ismeretekkel szolgálnak a cég történetéről, ezek ugyanis jórészt csak a cégtárs halála miatt bekövetkezett osztozkodást érintik². A könyvkereskedés megalapításától (1770) – az 1786-ig terjedő időszakot illetően a cég tartozásainak és adósainak listáját ismerhetjük meg, ez utóbbi esetben dátum és könyvcím szerinti részletes kimutatással. Fennmaradt még a céghez 1773–1780 között beérkezett hibás, kicserélendő könyvek jegyzéke is.

E rendkívül becses levéltári iratok, és a most felfedezett francia levélgyűjtemény között alig van átfedés, e két különböző forrástípus az 1781–84-ig terjedő időszakra vonatkozóan leginkább kiegészíti egymást. Az STN neve semmilyen összefüggésben nem bukkan fel a levéltári iratokban, azaz sem mint a Weingand és Köpff kereskedés hitelezője, sem mint annak adósa nem szerepel, ami azért is meglepő, mert a két cég pénzügyeinek rendezésére az 1788-ban kelt levelek szerint még ekkor sem került sor.

A levéltári iratokból megismert, és már önmagában is tetemes mennyiségű nyugat-európai könyvkiadó, vagy kereskedőcég, amellyel Weingandék kapcsolatban álltak, még egy listával bővíülhetne, különös tekintettel a francia könyvek beszerzésére³. Az üzleti iratokban felsorolt több tucatnyi könyves cég mindegyike bécsi, németországi vagy holland, azaz olyanok, amelyek elsősorban német vagy latin nyelvű könyvek terjesztésével foglalkoztak, bár természetesen akad köztük olyan is, amelyik francia könyvekre szakosodott⁴. Az STN-el folytatott levelezés különleges jelentőségét azonban éppen az adja, hogy belőle több más svájci könyvkiadó/kereskedő nevét is megismerhetjük, akikről Weingandék közvetlenül rendelték meg a legmerészebb francia kiadványokat.

A Société Typographique de Neuchâtel

Bár a Société Typographique de Neuchâtel levéltárában őrzött francia levelezés egyirányú, vagyis az STN válaszleveleiről sem piszkozat, sem másolat nem maradt fenn, mégis e hatalmas svájci kiadó- és kereskedőcég tevékenységéről bőven elegendő információval rendelkezünk ahhoz, hogy a személyekre, helyekre, könyvekre stb. tett utalások értelmezhetőek legyenek, egyszóval teljesebb képet alkothassunk az együttműködésről⁵.

² Budapest Főváros Levéltára. Pesti tanácsi iratok. Intimata a.m. 272. mellékletek. A levéltári fond tartalmát ismerteti GÁRDONYI Albert: *i. m.* 291–302., és PAVERCSEK Ilona, A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben. In: *Folytonosság vagy fordulat*. Debrecen, 1996. 81–86.

³ GÁRDONYI A.: *i. m.* 296–298.

⁴ A BFL. idézett fondjának teljes áttekintése alapján, amelybe Köpff özvegyének üzleti könyvei is benne vannak a francia könyvek forgalmazói között a legjelentősebbek: Graeffer, Kurczbeck, Gay, Stahel (Bécs), Haug (Lipcse), Academische Buchhandlung in Strassburg stb.

⁵ Robert Darnton több könyvben dolgozta fel levéltári kutatásait. *Bohème littéraire et révolution*. Le Seuil, 1983., *Edition et sédition*. Gallimard, 1991.

Az STN szinte az egyetlen olyan könyvkiadó-kereskedő vállalata a XVIII. századnak, amelyeknek üzleti tevékenységéről minden irat fennmaradt: a levéltár páratlan gazdagsága azért is bír oly nagy jelentőséggel a XVIII. század második felének európai könyvtörténetében, mert egész Európát ellátta tiltott francia könyvekkel. A francia forradalmat megelőző két évtized tiltott könyvkereskedelmét tökéletesen jellemezni lehet működésükkel. A hatalmas anyag feldolgozását huszonöt évnyi kutatómunkával elvégző Robert Darnton amerikai történésznek köszönhetően szereztem jómagam is tudomást a Weingand levelezésről, amelyből Darnton már a 80-as években idézett részleteket⁶. Tanulmányok és kötetek sora tárja elénk az STN kimeríthetetlenül gazdag levéltári anyagának különböző szempontok szerinti, de korántsem teljes körű feldolgozását. Darnton, munkájával mind módszertanilag, mind eredményeit tekintve megalapozta a XVIII. század második felének francia vonatkozású könyv- és olvasástörténetét, valamint a francia felvilágosodás értékelésében és annak a forradalomhoz fűződő viszonyában is merőben új szempontokat tudott felvetni levéltári kutatásai alapján. Érdeklődése Franciaországra összpontosult ugyan, de az európai összefüggéseket sem tévesztette szem elől. Mégis, a hozzávetőleg ötvenezer levelet számláló üzleti levelezésnek talán ez a területe maradt leginkább feldolgozatlan.

A Societé Typographique de Neuchâtel-t hárman alapították 1769-ben⁷. Az STN mindhárom igazgatója rokonszenvezett a felvilágosodással, és a város vezető személyiségei közé tartoztak. Neuchâtel, a távoli uralkodó, II. Frigyes porosz király fennhatósága alá tartozó hercegség a többi, Franciaországot Amsterdamtól – Genfig övező, és könyvkiadóktól hemzsegő helységhez hasonlóan a könyvek előállításában igen nagy szabadságot élvezett. Ehhez járult még a könyvek terjesztését elősegítő jó földrajzi adottságuk: Neuchâtel például a Rhône és a Rajna folyó, Franciaország és Németország között helyezkedett el. Az ún. tipográfiai társaságok gomba módra szaporodtak a francia határ mentén, és egyfelől olyan könyvek kiadásával foglalkoztak, amelyek nem jelenhettek meg legálisan a szomszédos francia királyságban, másfelől újranyomták mindent, ami csak eladható volt. Mivel előállítási költségeik lényegesen alacsonyabbak voltak, ezért francia kollegáiknál olcsóbban tudták kínálni termékeiket. Az STN-t szoros szálak fűzték a református egyházhoz, ezért számos protestáns könyvet adott ki és terjesztett szerte Európában, de tevékenységének középpontjában mégiscsak a kifejezés korabeli értelmében vett ún. filozófiai könyvekkel való kereskedelem állt. „Filozófiai” alatt a kor könyves társadalma a tiltott, azaz a hagyományos értékrendet, a hivatalos ideológiát kikezdő, gúnyoló műveket értette, legyen az politikai gúnyirat, filozófiai eszmefuttatás, pornográf regény vagy antiklerikális értekezés. Az STN üzletpolitikájában a legfontosabb szempont az volt, hogy minden igényt ki tudjon elégíteni, tehát minden műfajból megjelentetett valamit, ami a kor átlagolvasóját érdekelte. A tiltott könyvekre és utánnomásra szakosodott határ menti

⁶ DARNTON, Robert: *L'aventure de l'Encyclopédie*. Perrin, 1982.

⁷ Az alábbi összefoglaláshoz lásd: CHARTIER, Roger–MARTIN, Henri-Jean: *Histoire de l'édition française*. Tome II: *Le livre triomphant 1660–1830*. Paris, 1987. 440–451.

kiadók azonban, minden egyes kiadványukkal kockázatot vállaltak, nehéz volt ugyanis kiszámítani, hogy mi az éppen kelendő műfaj, irányzat stb. Ezért az STN a többi hasonló tevékenységet folytató kiadó példáját követve nagybani kereskedelemmel kezdett el foglalkozni, vagyis csereviszonyba lépett más kiadókkal, kereskedőkkel és létrehozta a maga könyvraktárát. Ez volt az egyetlen olyan módszer, amelyik biztosította a nyereséget, és az STN olyan ügyesen építette kapcsolatait, hogy az 1780-as évek közepére Európa legjelentősebb könyv- és nagykereskedésévé vált. A levéltárakban őrzött közel ötvenezer levél Európa minden tájáról egyszerre magyarázza cserén alapuló kereskedelmük felvirágzását és annak gazdag kínálatát. Ezrével érkeztek a megrendelések, a csere alapon tett ajánlatok, illetve a kiadásra, utánnyomásra érdemes művekre tett javaslatok. Ez a hatalmas levelezés Darnton kifejezésével élve egy olyan, Európa könyvkereskedő-társadalmával folytatott dialógusként fogható fel, amin keresztül folyamatosan kifejezésére jutott, hogy mire volt a legnagyobb igény⁸.

Az STN 1784-től indul hanyatlásnak, és a francia forradalom idején a cenzúra eltörlésével meg a párizsi kiadók monopol helyzetének felszámolásával lényegében megszűnik létjogosultsága. Nyomdájukat 1789 végén bezárják, a raktáron lévő készletüket pedig a kiárusítják⁹.

Az STN levéltárának eddig közzétett adatai szerint Közép- és Kelet-Európát tekintve Prágában, Varsóban volt ügyfelük, valamint természetesen Szentpéterváron és Moszkvában. Érdekes módon Bécsről nem esik szó, vagyis komoly kereskedelmet valószínűleg nem folytattak bécsi partnerekkel¹⁰. Tudomásom szerint mindössze Trattnernek illetve Stahelnek őrzik néhány levelét. Amikor 1781-ben Weingandék kapcsolatba léptek az STN-el mindkét cég jól prosperált. Weingandék rendszeres ügyfélle váltak, akiknek sikerült megnyerniük az STN bizalmát. A bizalom pedig alfája és ómegája volt a könyvkereskedelemnek, egyfajta hitelt jelentett, (amit az STN annak mértéke szerint előlegezett meg ügyfelének). Weingandék mindent elkövettek, hogy ezt a sokat érő bizalmat megnyerjék, és talán részben ennek köszönhetőek azok az átlagnál részletesebb, mondhatni bőbeszédű levelek, amelyekben az utókor legnagyobb meglepődésére igen részletesen számolnak be Európa e távoli és kevésbé ismert térségének könyvkereskedelméről. Valószínűleg az STN vezetői is hamar rájöttek, hogy Weingandékon keresztül egy új, eddig teljesen kiaknázatlan piac lehetősége nyílhat meg előttük. Pest jó fekvése, a cenzúra terén tett reformintézkedések egyebek mellett olyan kedvező feltételeket kínáltak, amelyek hosszabb távon a kapcsolat bővítésére és fejlesztésére is lehetőséget kínáltak.

E tizennégy hosszú levél szinte minden mondata tartalmaz hasznos, tényszerű információkat, ezért elsőrendű forrása több kutatási témának: bepillantást enged az Európát átszelő könyvkereskedelem módozataitól kezdve a magyarországi olvasóközönség érdeklődésének, ízlésének alakulásán át, a könyvkereskedők mű-

⁸ CHARTIER–MARTIN: *i. m.* 452.

⁹ *I. m.* 442.

¹⁰ *I. m.* 452., DARNTON: *L'aventure de l'Encyclopédie*. 228–230.

velődés területén játszott szerepéig. A négy különálló papíron található könyvrendelés a legértékesebb része a levelezésnek. A megrendelt könyvek tájékoztatnak minket a hazai forgalomba került francia kiadványokról, és következtethetünk az olvasók igényeire. Még biztosabbra megyünk azonban a recepciókutatásban, ha azt is tudjuk, mi az, ami ténylegesen megérkezett.

A Weingand levelezés feldolgozásában módszertanilag különösen nagy hasznát vehetjük a fenti gondolatoknak. Jóllehet hiányoznak az STN válaszai, mégis a Weingand levelek egy levelezés részét képezik, azaz felfoghatjuk úgy is, mint egy megvalósult kommunikációs folyamatot. Ezáltal lehetővé válik, hogy ne csupán a levelekben közölt tényekre figyeljünk fel, és illesszük be az így szerzett új információkat a témával kapcsolatos ismereteink sorába, hanem maguknak a leveleknek nyelvi megformáltságára és a bennük rejlő kommunikációs szándéokra is figyelemmel legyünk.

Az Enciklopédia

Az Enciklopédia új kiadása kínálja az alkalmat, hogy Önökhöz forduljunk, mivel eddig még soha nem volt részünk abban a megtiszteltetésben, hogy kereskedelmi kapcsolatban álljunk Önökkel.

Evvel a szinte jelképes értelmű mondattal indul Weingand első levele 1781. június 21-én. A levél „felütése” előre jelzi azt is, milyen irányú érdeklődés áll a Weingandék kezdeményezte kapcsolatfelvétel mögött.

Az első levél folytatásából kiderül, hogy Weingandék korábban már beszerezték az Enciklopédia berni kiadásának első nyolc kötetét, és az a céljuk, hogy a jövőben megrendelhessék Neuchâtel-ből, annak további köteteit, illetve az új kiadású teljes sorozatot, amennyiben sikerül megállapodni az engedményes árról és a fizetési határidőről. Jól szemügyre véve a fentieket arra a következtetésre juthatunk, hogy egyrészt Weingandék már korábban értesültek az STN és más kiadók által közösen megjelentetett Enciklopédia új, 1781-es kiadásáról, másrészt azonban nem voltak tisztában sem a kiadások közti különbségekkel, sem az egyébként valóban rendkívül szövevényes kapcsolatrendszerrel, ami az Enciklopédiát megjelentető kiadókat, hol egymás mellé állította, hol egymás ellen fordította. Az emlegetett berni kiadás ugyanis épp a legnagyobb riválisa volt a neuchâtelinek, ráadásul formátuma is egészen más volt: a neuchâтели in quarto, a berni in octavo. A második levelében már Weingand is jelzi, hogy rájött a tévedésre, és valóban nem lehet a megkezdett sorozatot a másikkal befejezni. Az első levélben az állandó megrendelésre tett lelkes ajánlatból a második levélre a helyi viszonyok reálisabb felmérése alapján már csak egy bizonytalan ígéret marad: „ezt a művet még nem tudjuk megrendelni, de reméljük hamarosan lesz rá lehetőségünk” – írja Weingand 1781. szeptember 17-én.

Végül mindössze egy teljes sorozatot rendelnek fél évvel később, 1782 januárjában, még pedig egy olyan főúr részére, „aki megköveteli, hogy mindent azonnal beszerezzenek neki”. „Nagy nehezen meggyőztük, hogy áprilisig legyen türe-

lemmel” – írja Weingand az STN-nek, remélve, hogy így talán nyomást tud gyakorolni rájuk. A türelmetlen főúr végül két évig feléje se nézett a harminckilenc kötetnek, mint megtudjuk egy 1784-es levélből¹¹. Miután ugyanis végre tulajdonosához került a teljes sorozat kiderült, négy kötetéből hiányoztak lapok, amelyeknek pótlását kellett kérni Neuchâtelből.

A levelezés tanúsága szerint az Enciklopédiának az ún. protestáns verziója is megvolt Weingandéknál¹². A Barthélémy de Felice által Yverdonban kiadott új Enciklopédia abban különbözött az eredetitől, hogy protestáns szellemben jelentősen átdolgozták a szövegeket, sok mindent kihagytak belőle, illetve hozzáírtak. „Az eredeti istentelenségét egyfajta puritanizmus kell, hogy felváltsa” – írta Felice az új kiadás előkészületeinek bejelentésekor¹³. Az 1770–80 között 58 kötetben megjelenő Enciklopédiában különböző svájci tudósok (Albrecht de Haller, Charles Bonnet stb.) működtek közre. A kiadvány terjedelmesebb és drágább is volt mint az eredeti, ezért elég nehezen lehetett értékesíteni. Felice-szel Weingandék már az STN előtt kapcsolatban álltak, ezt bizonyítja az yverdoni Enciklopédia korábban birtokukba került teljes sorozata, valamint az a tény, hogy többször is felvetődik a neve a levelezésben.

Összegzésül elmondható, hogy bár az 1780-as évek elején nem tolongtak a vevők Weingandéknál a francia Enciklopédiáért, mégis többféle kiadása is megfordult üzletükben. Katalógusaikban, vagy a levéltár adósok szerinti kimutatásában rendre felbukkannak az emlegetett kiadványok¹⁴. Az Enciklopédia előfordulása Magyarországon máskülönben korántsem volt ennyire gyér, elég, ha a korabeli, francia gyűjteménnyel is rendelkező főúri könyvtárakat említjük, amelyekben szinte kivétel nélkül megtalálható volt¹⁵.

A svájci kiadók

Az Enciklopédiával összefüggésben már említettük, hogy Weingandék más svájci kiadó-kereskedő cégekkel is kapcsolatban álltak, sőt valószínűleg előbb kezdtek tőlük könyveket rendelni, mint az STN-től. A fentiekben már szoltunk

¹¹ 1784. március 6.

¹² Ezt tanúsítja a Weingand és Köpff cég 1781-ben megjelentetett katalógusa is, amelyben szintén fel van tüntetve a kiadvány.

¹³ DARTON: *L'aventure de l'Encycloédie*. 173–175.

¹⁴ Az 1781-es katalógusban az említett yverdoni mellett a berni kiadásút is megtaláljuk. A BFL. Intimata a.m. 242 mellékleteként megtalálható 1786-ig rendezetlen adósságok között megtaláljuk báró Mednyánszky Ferencet, aki 1784 októberében vette meg az Enciklopédiát, de nem fizette ki. Nem lehet azonos az emlegetett nagyúrral, márcsak a különböző kiadások miatt sem: Mednyánszky a berni kiadást vette meg, nem a neuchatelit. Az 1789-es Weingand katalógusban is a berni-lausanne-i 1781-es kiadás szerepel.

¹⁵ Az ismertebb gyűjteményeken kívül magam találtam meg az Enciklopédia említését a Csáky, Sztáray, Orczy, Viczay könyvtárakban, hogy csak néhányat említsek.

az yverdoni Barthélémy de Felice-ről. Rajta kívül még két másik név bukkan fel többször is: a genfi Nouffer-é, és a lausanne-i Tipográfiai Társaság alapítójáé Heubaché. A zugkönyvkiadó Nouffer-ról kizárólag Robert Darnton publikációiból tudhatunk meg valamit¹⁶. Jean-Abram Nouffer az ún. „filozófiai”, azaz tiltott könyvek kiadására specializálódott a nagy, neves genfi kiadóházak árnyékában. Ezeknek a különösen veszélyes könyveknek a megjelentetését leginkább csak olyan obskúrus kiadók merték magukra vállalni, amelyeknek nem volt annyi vesztetni valójuk, egy esetleges felelősségre vonásnál, mint például az STN-nek. Nevük sehol sem szerepelt az általuk megjelentetett könyveken, tevékenységükről szinte kizárólag az STN levéltárában fennmaradt levelekből értesülünk. Az STN sok könyvet cserélt Nouffer-val, aki abból tartotta fenn magát, sorstársaihoz hasonlóan, hogy az általa kiadott néhány merész könyvön gyorsan, csere alapon túladvá, létrehozott egy kis könyvraktárt, azaz nagykereskedővé vált. Emellett saját nyomdagépein bérben részt vállalt az Enciklopédia egyes köteteinek kinyomtatásában is. Weingand egy 1782-ben keletkezett levelében azt írja, hogy Nouffer volt az első svájci kereskedő, akivel kapcsolatba került¹⁷.

Nem véletlen, hogy az 1771-es alapítású lausanne-i tipográfiai társaság igazgatójának J.-P. Heubachnak a nevével is találkozunk a levelezésben¹⁸. Ez a kiadó szintén a tiltott könyvekre specializálódott, de részt vett az octavo formátumú Enciklopédia kiadásában is. Heubachhal úgy álltak kapcsolatban Weingandék, hogy nem tudták üzlettársa lett az STN-nek. Erre 1788-ban derült fény, amikor Weingand, immár önállósulva rendezni próbálta ügyeit Neuchâtelrel. Az STN egyik ügynökétől tudta ezt meg, aki látogatást tett Pesten, és azt javasolta elszámolásukban szerepeltesse Heubach-ot megillető tartozását is¹⁹. Ezért külön feltüntetve, de itt jelenik meg, az a kilenc példánya Necker *De l'administration des Finances en France* című művének, amit Weingand nem tudott eladni, és vissza akarta küldeni Heubachnak²⁰. Az 1788-as kimutatásból az is kiderül, hogy Heubach 1784-ben 25 példányt küldött bizományba Necker könyvéből.

A Magyarországra a XVIII. század utolsó harmadára aránylag nagy mennyiségben beáramló francia könyvek eredetéről eddig viszonylag kevés forrásból szerezhettünk tudomást. Különösen érdekes és fontos felfedezés, hogy a Weingand és Köpff kereskedés a 80-as években egyre növekvő mennyiségű francia árukészletét, vagy annak egy részét közvetlenül a kiadóktól szerezte be. Emellett nyilván a lipcsei könyvvásáron, valamint németországi, bécsi kereskedőktől is vásároltak, de ez a kiterjedtnek mondható svájci kapcsolatrendszer eddig teljesen ismeretlen volt számunkra.

¹⁶ DARNTON: *Edition et sédition*. 23, 24, 109, 251., DARNTON: *Bohème littéraire et révolution*. 182–183.

¹⁷ 1782. január 31.

¹⁸ Heubach-hoz lásd: DARNTON: *L'aventure de l'Encyclopédie*. 118.

¹⁹ 1788. augusztus 19.

²⁰ NECKER, Jacques: *De l'administartion des finances en France*. H.n. 1784.

A hazai könyvkereskedelem helyzetéről

Weingandék levelei azért jelentenek élménydús olvasmányt, mert nem egy hagyományos üzleti levelezés hangnemében íródtak, szigorúan a megrendelésre, a pénzügyekre stb. koncentrálva, hanem időről-időre a személyesség hangján szólalnak meg, és írójuk olykor szinte magáról megfélemlítve időzik el egy-egy általa felvetett gondolaton, mintegy szellemi társnak tekintve levelező és üzleti partnerét²¹ A levélíró törekszik arra, hogy az üzleti ügyek taglalása mellett, vagy éppen azzal összefüggésben véleményét is megossza közérdekű kérdésekben levelezőpartnerével, és ha még oly kevés alkalom nyílik is erre, érezhető mögötte a vágy egy a felvilágosodás szellemével átítatott, afféle művelt emberek között zajló párbeszédre. Egy üzleti levelezés természetesen aligha válhatott a korra egyébként oly jellemző, az egész felvilágosult Európát behálózó irodalmi levelezéssé. Az a néhány passzus, amelyekben a levélíró eltér a tárgytól a felvilágosodás elkötelezett híveként állítja elénk, és szinte tökéletes franciasággal megfogalmazott gondolatait a kor „modern” fogalmait használva fejti ki.

Az első három levélben Weingandék szükségesnek tartják ismertetni távoli kollegáikkal a hazai viszonyokat, és bemutatni saját vállalkozásuk jellegét.

Első levelükben a következő áll:

Magyarország és különösen térségünk jelenlegi helyzete arra kényszerít minket, hogy teljes egészében a szortiment rendszerű kereskedelemmel foglalkozzunk, és ne nyomtassunk ki semmit a saját költségünkön, kivéve egy Magyarország-történetet latinul, enyves papíron, 3 kötetben. Nincs mit felajánljunk barátainknak, csupán minden egyes küldemény megtérítését, ha sikerül egy méltányos árkedvezményben megállapodnunk²².

Az STN-nek tehát nagyobb kockázatot kellett vállalnia, mint az esetek többségében, mert nem kapott a könyveiért semmit cserébe, csak remélhette, hogy új ügyfele állja szavát.

A második levélben mintha Weingandék úgy érezték volna, további magyarázatra szorul helyzetük, beleértve a magyar viszonyok taglalását is:

Hálásak vagyunk Önöknek azért az őszinteségükért, amivel bemutatták üzletüket. Viszonzásképpen elmondjuk hogy a miénk szinte kizárólag a szortiment könyveken alapul, mivel egy univerzális jellegű nemzet és ország, amelyiket évszázadokon keresztül kegyetlen és véres háborúk dúltak fel, nincs még a művelődésnek azon a fokán, hogy olyan szerzőket termeljen ki, akik biztosítani tudnák a könyvkereskedőknek a nyomdai költségek megtérülését²³.

²¹ Mivel a leveleket Weingand önállósulásáig Weingand és Köpff néven írták alá, és mindig többes szám első személyben fogalmaznak, ezért a két üzlettárs közös véleményét tolmácsolják. Egyébként legalább négyféle kézírással találkozunk.

²² 1781. június 21.

²³ 1781. szeptember 17.

Ennél tömörebben aligha lehetne a magyarországi művelődés és azon belül a könyvkereskedelem korabeli helyzetét összefoglalni. A levél írója nyilván a magyar nyelven író szerzőkre utal, és a magyar nyelven megjelenő, korszerű könyveket hiányolja, valamint azt az olvasóközönset, amelyik ezeknek a könyveknek a megvásárlásával garantálná a könyvek kiadóinak a befektetést. Weingandék itt egyértelműen megfogalmazzák, hogy még nem jött el az ideje a magyar könyvekkel való kereskedésnek. Ugyanebben a levélben néhány gondolattal lejjebb pedig megadja a fejlődést kulcsát is:

Akkor lesz majd megrendelés az Enciklopédiára, ha

a gondolat és írásszabadság eszméje, amelyet a mi fenséges uralkodónk adott vissza a mi boldog királyságunknak szétterjed az egyénekben.

Weingandék lelkes és elkötelezett hívei voltak II. Józsefnek és reformintézkedéseinek, amint ez több megnyilatkozásukból is kiderül. A fenti idézet az 1781 júniusában kibocsátott cenzúrendeletre utal, amelyet a felvilágosult körökben úgy üdvözöltek ekkor, mintha csak eltörölték volna a cenzúrát, és megvalósították volna a sajtószabadságot. Weingandék mindenesetre jogosan várták a cenzúra lazításától, és más a könyvkereskedelmet érintő intézkedéstől saját üzletük felvirágzását. Az a tény pedig, hogy legalábbis tudomásunk szerint, nehézségek nélkül bejutottak az országba az általuk megrendelt és egyébként szigorúan tiltott francia „filozófiai” könyvek, amelyeket ráadásul még nyomtatott katalógusukban is hirdettek, alátámasztja a cenzúrendeletet követő helyzetről kialakult kedvező képet²⁴.

A következő levélben, 1781. december 4-én a néhány hónappal korábban, októberben kibocsátott türelmi rendeletre reagálva írják a következőt:

Mínhogy a mi fenséges uralkodónk bölcs rendeletét követően a két vallás, az evangélikus és a református teljes szabadságot és polgárjogot élvez, könnyen tudjuk majd ajánlgatni azt a bibliát, amely az Önök jellemzése alapján a legszebb az összes eddigi kiadás közül. Reméljük hamarosan komoly megrendeléseket adhatunk le rá.

A negyedik, 1782. január 17-én kelt levélből azt is megtudjuk, miképpen vélekedett Weingand és Köpff az ideális könyvkereskedői mentalitásról:

A legjobb véleménnyel vagyunk arról a Társaságról, amelyet olyan tudósok vezetnek, akiknek nevét a művelt Európában mindenütt ismerik. Az az üzlet, amelyet ilyen igazgatók irányítanak olyan magas szintre fog fejlődni, amilyenre egy olyan országban, ahol a könyvkereskedők hírért se hallották még a kereskedelem tanulmányozásának és minden tekintetben idegenkednek az irodalomtól, soha nem lesz képes.

Ez a svájciak iránti lelkes megnyilvánulás is bizonyítja, Weingandék számára az STN-nel való kapcsolat többet jelentett üzleti érdeknél. Az STN üzletpoliti-

²⁴ L. GRANASZTÓI Olga: *A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon (Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból) 1780–1810.* = Sic Itur Ad Astra 2000. 4. sz. 47–76.

kája, sikere példaértékűvé vált számukra amellet, hogy úgy érezhették, rajtuk keresztül, akik tehát szemükben többek voltak mint kereskedők, a felvilágosult Európa művelt közösségével lépnek érintkezésbe. Az is kiderül ebből a részletből, hogy igazán jó könyvkiadó-kereskedő valójában csak az lehet, aki jó „üzletember” és ugyanakkor a kor műveltségének legmagasabb fokán áll. A hazai viszonyokkal való elégedetlenség minden eddiginél élesebb hangon fogalmazódik meg.

Weingandék, a művelt kereskedő eszményéhez híven – ugyanebben a levélben – hosszan lelkesednek Louis Sebastien Mercier *Tableau de Paris* című, 1781-től Neuchâtelben megjelentetett 12 kötetes művéért:

Olvastuk a *Tableau de Paris*-t közvetlenül megjelenése után. Igaz, hogy még soha sem jártunk Párizsban, de el kell ismerni érzékeny ecsettel festették meg a város képét, nagy figyelemmel minden apró részletre, amire csak érdemes felfigyelni a fővárosban.

Ezután egy hosszú felsorolása következik a Párizst jellemző szélsőségeknek a luxustól a nyomorig, a leghatalmasabb emberek erkölcsi képmutatásától a legkisebbek züllöttségéig.

A kifejezetten jó stílusban megírt élménybeszámoló végén Weingandék közlik, hogy az irodalomkedvelők arányában fognak a könyvből rendelni.

Az első szállítmány megérkezésétől kezdve, már nem találunk ilyen és ehhez hasonló kitérőket. Mivel a szállítmányok sok gondot jelentettek, egyre inkább a szállítás körüli gyakorlati kérdésekről esik szó, nem beszélve a figyelmetlenül összeállított csomagok okozta bosszúságokról. Éppen ennek köszönhetőek a Darn-ton által is többször idézett, kissé méltatlankodó hangú sorai az 1782. január 31-én kelt levélnek²⁵:

A Szent Biblia nem az, amelyikre gondoltunk. Emez mivel franciául van, nyakunkon marad egy olyan országban, ahol a latinon és magyaron kívül szinte semmilyen európai nyelvet nem beszélnek. A nemesség és azok, akik ismerik ezt a nyelvet kevésbé hajlandók a Bibliát olvasni, inkább a jó regényeket szeretik, a kritikai könyveket, a történeti munkákat és általában a szépirodalmat. Könnyű tehát kitalálni, hogy azok a könyvek, amelyekben mindebből semmi sincs meg, örökre raktáron maradnának nálunk. Csak ha gyorsan továbbküldenénk egy kereskedőnek az Önök ismeretségi köréből, akkor lehetne ezeket hasznosítani, és így mi is megszabadulnánk a tehertől.

A magyar könyv- és olvasástörténet számára különösen becses sorok ezek: az olvasási igényekben végbement változásnak ilyen pontos megfogalmazásával ritkán találkozhat a kutató. Ha még oly sarkítva és leegyszerűsítve is, de benne van az olvasók nyelvismeret és társadalmi hovatartozás szerinti igényeinek elkülönülése is, illetve az azok közti szoros összefüggés: aki magyarul és latinul beszél és olvas az – általánosítva – inkább vallásos könyveket vesz, így például a Bibliát. A francia könyveket pedig leginkább a főnemesség körében lehetett eladni. Meglepő viszont, hogy a levélíró említést sem tesz a német nyelvről, és a német könyvekről, miközben Weingandék üzletüket nagyrészt a fejlettebb igényű német

²⁵ CHARTIER–MARTIN: *i. m.* 452.

polgárságra alapozták. Erre talán az lehet a magyarázat, hogy véleményüket ezúttal a francia nyelvű protestáns bibliával összefüggésben fogalmazták meg. Üzletileg nonszensz az új francia könyvekre éhes, világi műveltségű nemeseknek bibliát ajánlgatni. A felsorolt, legnagyobb érdeklődésre számot tartó műfajok tökéletesen egybevágnak a főúri könyvtárak francia gyűjteményének összetételével²⁶. A Weingandék szétválásakor az adósokról és kifizetetlen könyveikről felvett jegyzék szintén megerősíti a fentieket²⁷. A regények népszerűsége mellett a kritikai munkákat említik, ami alatt valószínűleg a különböző politikai, valláskritikai témájú, egész Európát elárasztó írásokat, a gúny- és röpiratirodalmat kell érteni. A történelmi témájú könyvek sikere nem meglepő, a szépirodalom/belles-lettres szélesebb spektrumú kategória, mint ahogy mai értelemben használjuk. Robert Darnton egyik tanulmányában hasonló igényekről számol be a varsói Lex, a moszkvai Rüdiger, a szentpétervári Müller, a prágai Gerle levelei alapján, de még sorolhatnánk a kereskedőket Európa keleti feléről²⁸. Ezekben az országokban teljesen azonos a nemesség ízlése és igénye a könnyebb fajsúlyú francia könyveket illetően.

Könyvrendelések

Az 1781–88 között keletkezett levelekben nyolc különböző könyvrendelés nyomát fedezhetjük fel. Ebből mindössze négy szerepel külön listán, két megrendelést csak néhány cím erejéig ismerünk meg, és a levél szövegében tesznek rá említést, egy megrendelésre csak utalás van, de levélmellékletként nincs meg, egyről pedig az adóságok rendezésekor keletkezett könyvelési kivonatból szereztünk tudomást²⁹.

A megrendelések rendszeresnek tekinthetők a távolságot és a szállítási időt figyelembe véve. Az első két évben négy és fél hónap alatt érkeztek meg a könyvek. 1783-ban az STN hosszú ideig nem válaszolt Weingandéknak, akik kénytelenek voltak megismételni rendelésüket, amit még jó fél évvel később sem kaptak meg. 1784 tavaszától –1788 nyaráig szünetelt a levelezés a már ismerttetett okok miatt. 1788-ban, a kapcsolat újrafelvételkor egyetlen rendelés történt, amelyik négy hónap elteltével érkezett meg.

²⁶ L. GRANASZTÓI Olga: *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon.* = Irodalomtudományi Közlemények 2000. 3–4. sz. 393–404. És Uő. *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja...* = Magyar Könyvszemle 2000. 1. sz. 43–69.

²⁷ Ebből idéz PAVERCsik Ilona: *i. m.* 84–85.

²⁸ CHARTIER–MARTIN: *i. m.* 452–453.

²⁹ A nem külön listán megrendelt könyvek a következők: 1782. október 14-én 10 példány Guillaume Thomas François RAYNAL: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* 1780-as új kiadásából. 1788. október 22-i levélből megtudjuk, hogy egy korábbi ismeretlen megrendelésből mi nem vagy csak részben érkezett meg: *2 Cartes de Beaumont, 2 Observations et conjectures politiques, 2 Exercices d'Henry de...* A művek beazonosítása a címek pontatlansága miatt egyelőre nem járt sikerrel.

Az STN megrendelőkönyve alapján a könyvkereskedők egyszerre átlagban egy tucatnyi címre, címenként pedig három-négy példányra adtak le rendelést³⁰. Körülbelül ennyi tett ki egy könyvcsomagot, amit egyáltalán megérte elindítani a hosszú és költséges szállításra. Weingandék, akik első megrendelésükkor azt írták, céjük forgalmához mérten választottak az STN katalógusából, igen komoly listát állítottak össze: 17 tétel, ami mindösszesen 47 példány.³¹

A könyvrendelések alkalmat adnak az igények változásának megfigyelésére az egyes rendelések összevetésével, ugyanakkor a listák tanulmányozása összetételük alapján támpontot ad az aktuális érdeklődési irányokra is. Nem szolgáltat azonban elégséges információt a könyvek lehetséges vásárlóira és olvasóira, ezekre legfeljebb következtetni lehet a tematikai megoszlásból.

A megrendelt könyvek kiválasztása az STN vagy más svájci kiadó katalógusa alapján történt, amire Weingandék megjegyzései mellett a könyvanyag összetételéből is következtethetünk: egy részük a legfrissebb újdonság az STN vagy más svájci társaság kiadásában, sok a svájci szerzőtől származó kiadvány. A más nyomdahelyűek között pedig jó néhány a környéken készült utánnyomás.

Az összes megrendelést figyelembe véve tisztán rajzolódik ki néhány tendencia. Az első ránézésre meglehetősen heterogén választékban szembeötlő az aktuális kérdésekkel foglalkozó kritikai hangvételű művek nagy mennyisége, legyenek azok politikai, vallási közéleti témájúak. Műfajilag nehéz szétválasztani az ide sorolható termékeket, mint az egyik legnépszerűbb könyv, Mercier *Tableau de Paris*-ja esetében. Szintén több műfaj határán állnak a szép számban előforduló botránykrónikák, amelyek aktualitása, erős politikai töltete, pikantériája tette őket különösen keresetté (*L'espion anglais*, *L'espion français*, *Anecdotes sur Madame du Barry*). A politikai gúnyirat műfajába is sorolható *Anecdotes sur Madame du Barry* – szintén a korszak egyik „best-sellere”, de pornográf részletei, mocskolódó hangneme miatt mindenütt, így Magyarországon is tiltott volt. Politikai pamflet a *Le procès des trois rois* Ange Goudartól. Vallásgúnyoló Sylvain Maréchal *Ad majorem gloriam virtutisa*, Voltaire *La Bible enfin expliquée*-je. Valáskritikai és vallásellenes értekezés d'Holbach *Le christianisme dévoilé*-ja, egyházellenes Linguet szatirikus hangvételű *Essai philosophique sur le Monarchisme* című vitairata. Erősen kritikai hangú az egyik legsikeresebb könyv, a felvilágosodás nagy eszméit népszerűsítő, Magyarországon is nagy hatású Raynal *Histoire philosophique et politique...* című monumentális alkotása³². Ebbe a tágan értel-

³⁰ DARNTON: *Edition et sédition*, 142.

³¹ A következő, 1782 december 17-i megrendelés is hasonló méretű 15 tétel, 54 példány. A szintén 1782 decemberében Nouffer-nak leadott kisebb megrendelés utáni, 1784-es utolsó különálló lista a legnagyobb, 20 tétel, mindösszesen 54 példány.

³² Raynal-t már korábban is árusítottak Weingandék (lásd: PAVERCSEK: *i. m.* 83.), Neuchâtelből viszont azért rendeltek meg olyan nagy mennyiséget, mert 1780-ban újra kiadták a művet Diderot éles hangú egyházellenes kiegészítéseivel, ami különösen izgatta a közvéleményt. Rádásul a művet 1781-ben Migazzi bécsi érsek kérésére betiltották. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1996. 526.

mezhető kategóriába tartoznak még az olyan, mára kissé elfeledett művek, mint Caraccioli *Lettres du pape Clément XIV*-című, a pápa magánéletét taglaló, anekdotákkal tarkított, egyes műfajú alkotása is.

Darnton megállapítása az STN franciaországi könyvforgalmazása alapján, miszerint a politika iránti érdeklődés domináns ebben az időszakban, érvényes szélesebb körben, így Weingandék megrendeléseire is³³. Általános volt az érdeklődés az amerikai gyarmatok sorsa és az amerikai függetlenségi háború iránt, aminek nyomai szintén felfedezhetők Weingandék megrendeléseiben: *Histoire des révolutions de l'Amérique*, *Mémoire sur la dernière guerre de l'Amérique*, *De l'Etat et du sort des Colonis des anciens peuples*.

A történelmi témájú, műfajilag heterogén könyvek (*Éléments de l'histoire de France par Millot*, *L'esprit des Croisades...*, *Histoire de la Moldavie...*, *Mémoires politiques et militaires...*) száma ezúttal elmarad a politikai-kritikai hangú művek mögött, de a megrendelések alapján egyértelmű a népszerűségük, ami Weingand idézett levelének megállapítását is figyelembe véve szintén általánosan jellemezte a kor olvasói érdeklődését.

Szépirodalmi mű viszonylag kevesebb szerepel a listákon, nagyobb számban csak 1784-ben. Javarészüket a könnyed, szórakoztató műfajt képviselő prózai alkotás, többségük a szabados irodalom terméke (*Oeuvres de M. Grécourt*, *Le passe-temps du beau-sexe*, *La fille naturelle*, *Julien l'Apostat*, *Oeuvres de Dorat*) vagy már hazánkban is közkedvelt mű újra kiadása, mint Marmontel meséi³⁴. Rousseau *Confessions*-ját, amely 1782-ben jelent meg, az STN-hez érkezett kereskedői levelek szerint óriási várakozás előzte meg. Weingandék is közvetlenül a megjelenés után rendeltek belőle. Verseskötetet nem találunk, de a dráma műfajából többet is: Mercier-től a *La destruction de la Ligue* című történelmi drámát, Marmonteltől a *Le Cigisbé, ou le fat corrigé*-t, valamint Carmontelle színpadi műveinek gyűjteményét.

Szép számban fordulnak elő különféle protestáns könyvek (*De l'Eglise du pape...*, *Lettres sur la religion...*, *Les infortunes du chevalier de la Lande*, *Les confidences philosophiques*), amelyek többsége svájci kiadású lévén, beszerzésük az STN raktárából volt a legkészenfekvőbb.

Viszonylag kevés azonban a természettudományos munka: Charles Bonnet svájci természettudós összes műve, az *Albert moderne*, amely leginkább egy családi egészségkönyvhöz hasonlít, valamint a svájci orvos, Tissot műveinek új kiadása. Végül megemlítendő még néhány pedagógia könyv: *Enfans élevés selon l'ordre de la nature* és Condillac *Cours d'études*-je, valamint két szabadkőművességgel foglalkozó mű: *Le secret des francs-maçons*, *Abrégé de l'histoire de la Franche-maçonnerie*.

Végigtekintve a megrendelt könyvek szerzőinek névsorán néhány érdekes következtetést lehet levonni. A francia felvilágosodás nagy filozófusainak generá-

³³ DARNTON: *Edition et Sédition*. 47.

³⁴ Marmontel *Contes moraux*-jának három különböző kiadását kínálták már 1781-ben Weingandék katalógusukban.

ciójából viszonylag kevesebb névvel találkozunk (Voltaire, Rousseau, Condillac, d'Holbach, Raynal). A mára már klasszikusokká vált írók többsége Montesquieu-tól – Diderot-ig 1778–1785 között hunyt el, nagy úrt hagyva maguk mögött. Az őket követők, akiknek alkotói tevékenysége közvetlenül a forradalmat megelőző évtizedre esik, már nyomukba se értek elődeiknek, de hivatásuk az volt, hogy tovább éltessek a felvilágosodás szellemét és terjesszék a tudást.³⁵ Emellett a köztisztelőben álló írói elit mellett, amely minden privilégiumot élvezett, amit nagy elődeik harcoltak ki, egyre hangosabban és egyre fenyegetőbben volt jelen az irodalmi „alvilág”. Ők voltak az STN által is forgalmazott ún. filozófiai könyvek szerzői, komoly sikereket mondhatva magukénak. Ebből a körből került ki azoknak a könyveknek egy része, amelyek a Weingandék féle listákon szerepelnek: szerzőik mint Mercier, Carra, Linguet, Restif de la Bretonne, Pidansat de Mairobert, Sylvain Maréchal, Ange Goudar mind az irodalom alvilágának képviselői, de műveik Európa szerte népszerűségnek örvendtek a radikális nézetekre nyitott franciaíás műveltségű olvasók táborán belül. Nevük azért is maradt fenn, mert többségük elkölvezett híve lett a forradalomnak, és tevékeny szerepet is vállalt benne, mint Carra, Mercier vagy Linguet³⁶. Az első látszatra még oly vegyes, és jobbára ismeretlen könyvcímeket tartalmazó pesti megrendelésekben mégis van valami közös, ami nem más mint a már említett (botrányszagú) újdonságok iránti érdeklődés. Weingandék több csatornán keresztül szereztek be a francia termékeket, és az STN-hez csak bizonyos típusú könyvekért fordultak. A naprakész érdeklődés kielégítésének lehetőségét jelentette ez a kapcsolat, míg például a „klasszikus” szerzők műveikhez máshonnan is hozzájuthattak³⁷.

A könyvrendeléseket egyenként szemügyre véve mindenekelőtt a megrendelt példányszám jelentőségére hívjuk fel a figyelmet³⁸. Általában kettesével rendelték a könyveket, a négy-hat vagy még ennél is nagyobb példányszám már komoly olvasói érdeklődésre enged következtetni, hiszen ezek elég drága könyvek voltak, és az ilyen típusú műveknek a hazai piaca ekkor kezdett még csak beindulni.

Mindent egybevéve Necker *De l'administration des Finances en France*-ából rendelték Weingandék a legtöbbet, egyszerre huszonöt példányt 1784-ben. Ez azonban kivételes esetnek számít, mert bizományba vették Heubachtól, és végül a kilenc megmaradt példányt visszaküldték³⁹. Második helyen Raynal *Histoire philosophique*-ja áll: az 1782. január 17-i könyvlista szerint négyet, ugyanez év októberében további tizet, az 1783-as listán pedig még hatot kértek belőle. Ha ehhez hozzávesszük Raynal *Révolutions de l'Amérique*-jének hat megrendelt példányát, akkor az STN-hez eljuttatott kérésekben a legnépszerűbb szerző Raynal. Majdnem ekkora mennyiséget rendelték a libertinus szerző Grécourt műveiből

³⁵ Mint Marmontel, La Harpe, Suard, Morellet stb.

³⁶ *I. m.* 33.

³⁷ L. például a 4. jegyzetben felsorolt kereskedőket.

³⁸ A példányszámok azonban nem feltétlenül adódhatnak össze, mert előfordulhatott, hogy azért rendeltek egy műből többször is, mert nem érkezett meg.

³⁹ Ez derül ki az 1788. augusztus 19-én kelt levél mellékletéből.

is. Sorrendben Pidansat de Mairobert, Mercier, Ange Goudar, Rousseau, Linguet, Carra, d'Holbach, valamint a protestáns könyvek következnek. A Weingand rendelésekben szereplő nevek többsége megegyezik az STN iratainak valóban reprezentatív mintája alapján végzett eladási és népszerűségi statisztikáival. Ez az alkalmi névsor nem jelenti azt, hogy azok, akik itt nem szerepelnek, ne lettek volna népszerűek a magyar olvasók körében. Talán Voltaire neve hiányzik a leginkább, akinek mindössze egy könyvét rendelték meg Neuchâtelből (*La Bible enfin expliquée...*), de ennek az lehetett az oka, hogy Voltaire-t sok helyről, sokféle kiadásban meg lehetett szerezni.

Az 1781. január 31-én kelt levélben egy viszonylag rövid könyvlista található, amelynek címettje nem az STN, hanem a már emlegetett Nouffer, genfi könyvkiadó-kereskedő. A megrendelés érdekessége az, hogy mind a hét tétele az ún. filozófiai könyvek kategóriájába sorolható mű, ráadásul igen nagy mennyiségben kértek belőlük. Könnyen lehet, hogy a tizenkét példány Grécourt-t azért rendelték Nouffer-tól, mert utánnyomást készített belőle, és így lényegesen olcsóbban adta. Mindenesetre elgondolkodtató, milyen kimagaslóan nagy példányszámban rendeltek ennek a mára már teljesen elfeledett szerzőnek a műveiből, ami beleillik a Weingandék által a nemesség olvasási igényeiről festett képbe. Míg Grécourt művei és a *Doux passe-temps* ellen erkölcstelenségük miatt merülhetett fel kifogás, addig a *Procès des trois rois*-t, ezt a politikai pamfletet uralkodóellenes hangvétele miatt nem engedélyezték. Az *Ad majorem gloriam*, a *Bible enfin expliquée* Voltaire-től és a *Christianisme dévoilé* d'Holbachtól a tiltás harmadik körébe esik, vallásellenességük miatt.

Nouffer, akivel Weingandék már az STN-el kötött ismeretség előtt és azt követően is kapcsolatban álltak, jelek szerint a radikálisabb hangvételű könyvekkel látta el pesti partnereit. Nem világos, hogy ezek a Nouffer katalógusából választott könyvek megérkeztek-e, mindenesetre a fenti tételek közül néhány megismétlődik majd másfél évvel később, az 1783 november 24-i megrendelésben⁴⁰. A listát író, aki valószínűleg egy szót nem értett abból, amit leírt *Biblia de Voltaire*-nek nevezi a *La bible enfin expliquée*-t. Ez a minden szándékosságot nélkülöző, de annál groteszkebb címtorzítás egyébként más, az STN-hez eljuttatott könyvlistákban is felbukkan.

Protestáns könyvek

Ha a megrendelésekben nem is, de a kézhez kapott könyvecsomagokban annál jelentősebb mennyiségben találkozunk protestáns könyvekkel. Első alkalommal Weingandék mindössze három református bibliát kérnek, a cím alapján latin nyelvűt, a második alkalommal pedig két protestáns teológiai mű címe bukkan fel: a frissen megjelent *De l'Eglise du Pape* a genfi Dutens-től, és a protestáns körök-

⁴⁰ A *Christianisme dévoilé*-ből és a *Bible enfin expliquée*-ből rendeltek négy-négy példányt. L. a Függelékben.

ben nagy hatású Marie Huber *Lettres sur la religion essentielle á l'homme*-ja, amelynek első kiadása 1739-ben jelent meg. Ehhez képest az 1781 január 31-én megérkező első könyvszállítmány tíz tétel, egyenként két-három példány, nem várt protestáns könyvet tartalmazott, ráadásul a Weingandék által kért könyvekből mindössze kettőt küldtek meg. Weingand csalódottsága és felháborodása kiütözik udvariasan számon kérő sorain:

Megkaptuk az oly régóta áhított csomagot Bécsből, Pierre Ochse üzletembertől. De micsoda meglepetés ért minket, amikor felbontottuk és nem találtunk benne mást, mint egyházi könyveket. Bonnet, Condillac, Trimbley Instructions-ja, valamint a Thévenon nélkül az egész küldemény teljesen használhatatlan lenne.

Ezután következik a fejtegetés, amelyet már fentebb idéztünk a magyar olvasók nyelvismeretéről, és a nemesség olvasási igényeiről⁴¹. Végül egyetlen megoldásként azt tudják Weingandék elképzelni, hogy egy olyan kereskedőnek továbbítják a könyveket, aki nagyobb hasznát veheti:

Graeffér úr, bécsi kereskedő számára, aki bizonyára szintén élvezi az önök megtisztelő bizalmát, ez talán nem okozna túl nagy kényelmetlenséget (mármit ha elküldenék neki a protestáns könyveket) lévén, hogy ő a főváros polgára, ahol sokféle nemzeti-ségű külföldi fordul meg, és főként sok evangélikus és református francia. Kérem, írjanak neki ebben az ügyben.

A levél mellékleteként pedig felsorolja a „használhatatlan” könyveket.

Innentől kezdve szinte minden levélben szó esik erről a könyvkészletről, amelyet végül Weingandék mégsem küldenek tovább Bécsbe, hanem maguk kezdik el árusítani⁴².

1784. szeptember 5-én Weingandék megírják, hogy mit sikerült eladni közülük:

Egy Ostervald féle Bibliát, egy *Moral Evangélique*-et, egy *Histoire de la Bible*-et, és két *Sermons de Bertrand*-t. Egészen 1788-ig elhúzódik az ügy, amikorra viszont már sikerül a könyvek nagy részén túladni, és a maradék sorsáról kell dönten.

Vajon mi indította az STN-t arra, hogy egy új ügyfelének megrendelését rögtön az első alkalommal ennyire semmibe vegye? A kérdésre az STN leveleinek híján nehéz válaszolni, de néhány körülmény hozzásegít ahhoz, hogy tisztábban lássuk a helyzetet. Ebben az esetben egymás szavainak félreértése is közrejátszhatott: Weingandék már az első megrendelésük alkalmával ezt írják az utóiratban:

Számos lutheránus és református közösség van nálunk, kérjük tegyenek hozzá néhány könyvet a küldeményhez, hátha egyszer szükségünk lesz rájuk nagyobb mennyiségben is⁴³.

⁴¹ 1782. január 31.

⁴² Az 1782. október 14-i levélből az is kiderül, hogy az STN valószínűleg addig nem állt kapcsolatban Graefferral, mert Weingandék írják meg nekik, hogy hol található Bécsben az üzlete.

⁴³ 1781. szeptember 17.

Miért ne értelmezhetők volna az STN protestáns érzelmű vezetői úgy ezt a néhány sort, hogy nyugodtan küldhetnek a tőlük beszerezhető vallásos témájú munkákból.

Mindezek után nem csoda, ha az STN ezeket a sorokat buzdításként értelmezte, és jó piacnak tekintette Magyarországot, ahol sok protestáns él, és ráadásul éppen ezektől az évektől kezdve szabadon gyakorolhatják vallásukat. A neuchâteliek abban is mintha tájékozottabbak lettek volna, hogy a hazai protestáns hitűek milyen nyelven olvasnak. Weingandék elsőre nem láttak benne üzletet, mert szerintük franciául eladhatatlanok ezek a kiadványok.

Végül, maguk is valószínűleg belátták, hogy rosszul mérték fel ügyfeleik érdeklődését, vagy éppen a francia protestáns könyveknek köszönhetően nyerhetnek meg új vásárlókat maguknak. Mint ismeretes éppen az a svájci református teológiai irányzat hatott erősen a XVIII. század első felében Magyarországon, amelyiknek legjelentősebb képviselője Jean-Frédéric Ostervald volt⁴⁴. A Bazelt megjárta magyar teológusok megismerkedtek a teológiai racionalizmus felfogásával, ami különösen a Debreceni Református Kollégium szellemi közegében élt tovább. Debrecen és Ostervaldék között szoros kapcsolat alakult ki, aminek egyik eredménye Ostervald egyes műveinek franciából magyarra fordítása lett. Sőt Jean-Frédéric fiának Jean-Rodolphe Ostervaldnak is lefordították Debrecenben egyik munkáját, annak a Jean-Rodolphe-nak, akinek fia a Neuchâtel Tipográfiai Társaság megalapítója, Frédéric-Samuel Ostervald⁴⁵. Ez utóbbi már szintén ismert volt korábban Magyarországon *Cours de géographie* című tankönyvének Magyarországra vonatkozó része alapján, mert azt lefordítva belerakták az egyik legismertebb magyar olvasókönyvbe, a *Hármas kis tükörbe*, amelynek első részét Frédéric-Samuel nagyapjának „szent históriájából” készült átdolgozás képezte⁴⁶.

Az STN egyébként más kereskedők esetében is folyamodott hasonló „cselhez”, hogy a protestáns könyvekkel elláthassák hittárasaikat⁴⁷. Feltételezhető tehát, hogy néhányszor eszközül használták fel a saját maguk által kialakított rendszert a protestáns tanok terjesztésére, illetve egyházuk támogatására.

A könyvek útja Európán keresztül Magyarországra

Bár az első könyvmegrendeléstől kezdve gyakran esik szó a levelekben a szállítás lebonyolításának körülményeiről, illetve az útvonalakról, ezek az információk azonban nem elegendők ahhoz, hogy teljesen rekonstruálni lehessen, milyen szállítási eszközzel-eszközökkel, pontosan mely útvonalon juttatták el a könyveket Neuchâtelből – Pestre. A rendelkezésünkre álló levelekben érdekes módon

⁴⁴ L. VÖRÖS Imre: *Fejezetek a XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987., 16–22.

⁴⁵ Ismerteti VÖRÖS: *i. m.* 22.

⁴⁶ KOSÁRY Domokos: *i. m.* 466.

⁴⁷ VARRY, Dominique: *i. m.* 240–243.

eleinte szó sem esik ezekről a kérdésekről, de még arról sem mennyi idő alatt érkezik meg a szállítmány. Lehetséges, hogy a feltételezésünk szerint hiányzó levelekből többet tudnánk meg, vagy az STN a válaszaiban bővebben kitért a szállítás körülményeire, mindenesetre Weingandék csak akkor hozzák szóba a témát, amikor már kezdenek türelmetlenkedni. Az 1781. december 4-én kelt levél így kezdődik:

Nagyon türelmetlenül várjuk a csomagot, amelyről szeptember 30-án kaptunk értesítést, mivel ebben az évszakban meglehetősen veszélyes a hajózás a Dunán a gyakori viharok miatt.

A könyvek szállítására a vízi- és a szárazföldi utat egyaránt használták, erre lehet következtetni a későbbi megjegyzésekből is. A vízi szállítás sokszor olcsóbb és biztonságosabb is volt, másfelől pedig a hatalmas könyvládákat, mert nyilvánvalóan több szállítmányt indítottak egyszerre, hajókon könnyebb volt rendeltetési helyükre eljuttatni. Ugyanakkor viszont komoly nehézségeket okozhatott a zord időjárás. A téli fagyok és a tavaszi áradások idején pedig gyakran, teljesen szüneteltetni kellett a vízi szállítást. 1782. január 17-én még mindig nem érkezett meg a szállítmány, ami már Weingandéknak is sok volt. Valószínűleg ez a több mint három hónapos átfutási idő, a távolság és az időjárási körülmények ellenére is hosszabb volt a megszokottnál:

Mivel a szállítmányt már több hónappal ezelőtt elindították, és még mindig nem érkezett meg, nem értjük, milyen akadály merülhetett fel. Ezért kérjük önöket, írjanak a szállítóknak, akinek a csomagot átadták, hogy tisztázza a helyzetet.

Végül két héttel később, 1782. január 31-én megkapták a várva várt küldeményt, mégpedig Peter Ochs bécsi üzletembertől, vagyis a könyvcsomag több kézen is átment, míg eljutott a címzetthez. Ochs, akinek nevével nemcsak a levelezésben találkozunk, Weingand üzleti partnere volt⁴⁸. Peter Ochs, illetve az Ochs und Geymüller nevű cég a császárváros egyik jelentős pénzváltója volt, ők intézték a bécsi vámot, ami után továbbították a könyveket Weingandéknak. Ochs bonyolította egyébként Ráday Gedeon könyvszállítmányainak bécsi ügyintézését is, és továbbküldésüket Weingandékhoz⁴⁹. „Visszafelé” is jó szolgálatot tettek Ochsék, Weingandék többször is rajtuk keresztül fizették ki tartozásaikat⁵⁰.

Ugyanebben, az 1782. január 31-én kelt levélben a már emlegetett Nouffer-nak címzett megrendelés végén ez áll:

Ezek a könyvek Nouffer úr katalógusából származnak. Rakják hozzá kérem a küldeményhez a Budai Királyi Könyvtár címére.

⁴⁸ Ochs és Geymüllernek 1786-ban 999 forinttal tartoztak Weingandék a BFL-ben fennmaradt iratok szerint. L. GÁRDONYI: *i. m.* 296.

⁴⁹ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár XVIII. századi története*. Bp. 1992. 205., 217.

⁵⁰ Erről tanúskodnak az 1784. szeptember 5-én, 1788. július 16-án kelt levelek is.

A budai „Királyi Könyvtár” alatt az ekkor még a budai királyi palotában működő Egyetemi Könyvtárat kell érteni. Csak találgatni lehet, miért a könyvtár címére küldetik ezt a szállítmányt. Felmerül a gyanú, hogy talán a könyvrevízió kikerülésére folyamodtak a „trükk”-höz. Annál is inkább, mivel ebben a szállítmányban több tiltott könyv is szerepelt. Az Egyetemi Könyvtárba küldetett könyveknek kellett, hogy legyen egy átvevője, akiben meg lehetett bízni. Tudjuk, hogy épp ezekben az években váltás történt a könyvtár vezetésének élén. 1780-ban nevezték ki a könyvtár prefektusává a felvilágosult szellemű, német származású Bretschneider Henriket. 1782-ben ő állt a könyvtár élén, és amint az a levéltári fondból is kiderül, Weingandék ügyfele volt: az adósságok elosztásakor Köpffnére szállt Bretschneider kifizetetlen tartozása, még hozzá nem is kevés, 201 Forint⁵¹. Feltételezésünk, miszerint Bretschneider lehetett az, akiben nézetei, ízlése alapján Weingandék a leginkább megbízhattak, amikor a könyvtárba küldették a könyveket, semmilyen tényadattal nem támasztható alá, de a körülmények alapján ez a legvalószínűbb.

1782. május 30-án érkezett meg a második könyvszállítmány, ezúttal egy bizonyos Antoine de Nancy nevű úr közvetítésével⁵². A január 17-én feladott megrendelés ismét négy és fél hónap elteltével jutott el Pestre. Weingandék ezért új útvonaljavaslattal álltak elő:

Mindig elhárulnak az útból az akadályok, ha megpróbáljuk őket kiszűrni. Azt hisszük sikerült legyőzni a legnagyobbat evvel az új, árucikkeink szállítására alkalmas útvonallal, amit most ajánlunk.

Augsburg városa olyan jó helyen van, hogy mi onnan könnyedén le tudjuk úsztatni könyvsomagjainkat a Lechen keresztül, amelyik a városhoz nagyon közel csatlakozik a Dunába. Minthogy bizonyára sok partnerük lehet ebben a városban, el fogják tudni juttatni hozzánk, egy ottani könyvkereskedőn keresztül a raktárunkból kért könyveket.

Augsburg neve többször nem bukkan fel, annál inkább a szomszédságában fekvő Duna-parti Ulm városáé. Ulmmal szintén jó kapcsolatai voltak Weingandéknak, és fekvése ismét a víziszállítás lehetőségét jelentette. 1782 augusztusában arra kéri az STN-t, hogy amint elkészülnek az Enciklopédiának egy új kötetével, azt az ulmi Kindervater kereskedőn keresztül küldjék Bécsbe Weingandhoz. Bécs minden szállítmánynak az utolsó előtti állomása volt, itt intézték ugyanis a vámot és az egyéb hivatalos papírokat.

1783–84-ben, a Weingand és Köpff cég feloszlása előtti utolsó években, csökkent a kapcsolat intenzitása az STN-nel. A neuchâteliek korábban már emlegett nehézségeire utal, hogy az 1783. november 24-én másodsorra megrendelt könyvek rekord hosszúságú idő alatt, 1784 szeptemberében érkeztek meg, azaz csaknem egy évvel később.

1788-ban Weingand, immáron egyedül folytatja a négy évvel korábban megszakadt üzleti viszonyt a neuchâteliekkel. A kapcsolat újrafelvételében döntő sze-

⁵¹ L.GÁRDONYI: *i. m.* 297.

⁵² Kilétéről semmit nem sikerült eddig megtudni.

repet játszhatott egy bizonyos Durand úr látogatása Pesten, Weingand üzletében. Az STN egész fennállása alatt foglalkoztatott utazó ügynököket, akiknek az volt a feladata, hogy szimatoljanak ügyfeleiknél az új igények, a jól eladható termékek felől, továbbá megpróbáljanak új partnereket szerezni⁵³. Magukkal vitték az STN legfrissebb katalógusait, és előre leszámítolva felvették a rendelést. Az ügynököket alaposan felkészítették az utazásra (tudnivalók az ügyfelekről, a látogatások sorrendje, a felteendő kérdések, az eltitkolandó illetve a megszerzendő információk.) A missziót teljesítők beszámolókat készítettek utazásairól, s ezekből kiderül, hogy ügyfeleik körében végzett piackutató munkájuk mögött nem egyszer tolakodó nyomozó munka, kémkedés állt, amely életbe vágóan fontos volt a neuchâтели kiadó üzleti stratégiájához⁵⁴.

A Pestre is ellátogató Durand-t egyelőre nem sikerült azonosítani, de lehet, hogy azonos azzal a Durand-nal, aki mint svájci lelkész az STN megbízásából Londonban ügynökösödött az Enciklopédia neuchâтели kiadásával⁵⁵. Az STN ügynöke mindenesetre jó munkát végzett, mert Weingand „kötélnek állt”:

Az a megtiszteltetés ért a múlt héten, hogy látogatást tett nálam Durand úr, az önök társaságának a tagja. A kapott katalógus és a felajánlott feltételek alapján rendelést adtam le nála, amely remélem már eljutott önökhöz. Ha a megállapodás szerint elküldik nekem a megrendelt könyveket, elkötelezem magam önök mellett, és onnantól kezdve minden francia könyvet önöktől fogok megrendelni, anélkül, hogy bárki másra is fordulnék. Helyzetem azonban megköveteli a lehető leggyorsabb szállítást.

A sorrendben következő levélben, 1788. augusztus 19-én már megmutatkoznak a pénzügyek körüli nézeteltérések, bár Weingand még nagy optimizmussal jegyzi meg, hogy ha megkapja a kért könyvcsomagot, akkor már semmilyen akadály nem lesz a köztük létrejött üzlet folytatásának.

Az önök régi követelését illetően, amivel most állnak elő, nevetségesnek tünik számomra, hogy egy azon elszámolás szerint mindkét fél hitelezője legyen a másiknak, és követeli a tartozás megfizetését. De meggyőződésem, hogy ha áttanulmányozzák a mellékelt, egykori könyvelésünk alapján készült kivonatot, akkor az én követelésemet helytállónak fogják tartani.

1788 októberében, ismét négy hónap elteltével érkezett meg a várva várt küldemény. Érdekes, hogy Weingand megint felajánlja, ha bármi akadály merülne fel a könyvek eljuttatásában, akkor tud más eszközt, más utat javasolni. Felvetődik a kérdés, hogy nem a könyvek illegális behozatalára utal-e ezzel a megjegyzésével? Ez a rendelkezésünkre álló utolsó levél udvarias hangneme ellenére is arra enged következtetni, hogy mivel egy kínos pénzügyi kérdésben nem sikerült a két félnek megállapodnia, kölcsönösen egyre bizalmatlanabbá váltak egymás-

⁵³ VARRY: *i. m.* 239–240.

⁵⁴ *I. m.* 240.

⁵⁵ DARNTON: *L'aventure de l'Encyclopédie*. 236.

sal, és ez az együttműködés megszakadásához vezetett. A vita feltételezésünk szerint a Köpff idejében megrendelt utolsó szállítmány körül robbant ki.

1789-ben feloszlott a Société Typographique de Neuchâtel, vagyis a kapcsolat hamarosan mindenképpen felbomlott volna. Weingand azonban továbbra is tekintélyes mennyiségű francia könyvet forgalmazott, példa erre az 1789-ben önálló füzetben megjelentetett francia, angol stb. könyvek több mint hatvan oldalas katalógusa. Mivel azonban a Weingand által továbbvezetett pesti üzletről semmiféle levéltári irat nem maradt fenn az 1786-os osztozkodást követően, ezért ennek az időszaknak a kutatása már lényegesen kevesebb eredményt ígér.

A levelezés időbeli határai egy-két év eltéréssel egybeesnek II. József uralkodásának idejével. Nem véletlen, hogy épp a XVIII. század e szellemi értelemben legnyitottabb évtizedére esik.

Sem előtte, sem utána nem volt olyan kedvező helyzetben a francia könyvek magyarországi forgalmazása, mint a század nyolcvanas éveiben, a felvilágosult abszolutista József uralkodásakor.

Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a hazai könyvtörténet egy eddig feltáratlan, többé-kevésbé teljesnek mondható, forrásértékű dokumentumát a lehető legalaposabban feldolgozzuk. A feladat hálásnak bizonyult, mert az anyag nem túl terjedelmes, viszont összefüggő, módot ad tehát az időbeli és tematikai összefüggések értelmezésére.

De éppen a forrásnak ez a viszonylagos rövidsége int minket óvatosságra a következtetések levonásakor. A levelezés témakörök szerinti feldolgozásával az volt a célunk, hogy bemutassuk hányféle kutatási területhez szolgálthat adalékot, gazdagítva eddigi tudásunkat, megerősítve vagy módosítva korábbi feltevéseinket. Ilyen például a francia könyvek magyarországi recepciójának kérdése, amelyhez alapvető fontosságú információkat szerezhetünk. Ugyanakkor a megrendelések alapján összeállítható korpusz nem reprezentálja a francia könyvek iránti hazai olvasói érdeklődés egészét, tendenciákra azonban mindenképpen következtethetünk belőle. A recepciókutatásban több különböző forrásnak, mint a már említett Weingand és Köpff levéltári fondnak, a cenzúrahivatali aktáknak, a magánkönyvtárak katalógusainak stb., összehasonlító vizsgálata járhat egyedül eredménnyel.

A levelezés valódi értéke azonban a tizennégy levél alkotta egységben rejlik, amelyik nemcsak a Weingand és Köpff kereskedés, hanem a Société Typographique de Neuchâtel történetébe is beilleszthető. Így válik ismereteink szerint először lehetővé, hogy a XVIII. századi magyarországi könyvkereskedelemnek, ha egy még oly kis szeletét is, de az európai könyvkereskedelem kontextusában tanulmányozhassuk.

OLGA GRANASZTÓI

Un client hongrois de la Société Typographique de Neuchâtel

Les lettres du libraire de Pest, J. M. Weingand dans les archives de Neuchâtel

La Société Typographique de Neuchâtel et le libraire de Pest, Johann Michael Weingand (avec son associé Koepff), avaient eu d'importantes relations commerciales durant la période de 1781–88. Le document qui en témoigne, une correspondance composée d'une quinzaine de lettres est d'autant plus précieux, que nous n'abondons pas en source concernant les rapports internationaux des premiers libraires autonomes de la Hongrie de la fin du XVIIIe siècle.

Bien que cette correspondance soit unilatérale au sens où nous possédons seulement les lettres de la librairie Weingand, mais pas celle de la STN, elle permet de nous introduire dans la diffusion en Hongrie, de la culture livresque française de l'époque des Lumières et d'enrichir nos connaissances quant à sa réception.

On a la chance de compter la librairie Weingand parmi les rares commerçants, de l'activité desquels il subsiste une riche documentation, permettant de reconstruire le réseau international de son commerce, recenser selon diverses critères le contenu des commandes et des achats, ou identifier les clients. Quant à la STN, elle est aussi, de son côté quasiment la seule maison de libraires-imprimeurs au XVIIIe siècle dont les archives subsiste dans leur intégralité. Ce sont celles dont rêve tous les chercheurs : leur richesse est unique, car la STN trafiquait tant en livres interdits, en approvisionnant toute l'Europe en livres français, que son commerce peut être tenu représentatif de la librairie illégale des deux décennies avant la Révolution.

L'étude approfondie des lettres fournit des renseignements précieux à plusieurs champs de recherches, notamment au commerce de livres, au rôle du libraire dans la diffusion des idées, à l'intérêt du public des lecteurs, ou au public des livres français etc. La richesse du contenu de ces quelques lettres élargit nos connaissances et modifie ou confirme certaines de nos hypothèses. Pour ce qui est de la réception de la littérature des Lumières, les commandes annexées aux lettres peut compléter la base de donnée à l'établissement du corpus des livres français qui circulaient en Hongrie.